

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVI

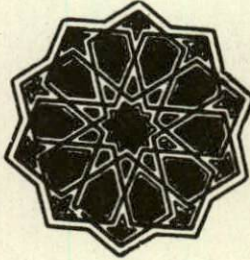

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVI

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

ISBN 975-482-013-9 (TK. NO)
ISBN 975-482-391-X (36. CİLT)
ISSN 1301-0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1997

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. Hüseyin ATAY <i>Hadislere Göre Kur'an Okuma Şartları</i>	1
Prof. Dr. Hayrani ALTINTAŞ <i>İslâm Ahlâkı ve İnsan Davranışları</i>	15
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>İslâm'da ve Türkiye'de Kadınlar</i>	29
Prof. Dr. Mehmet BAYRAKDAR <i>Fârâbi'nin "Şiir Sanatının Kanunları Risalesi" Adlı Eseri</i>	45
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Yurtdışına Yönelik Dinî Yayınlar</i>	67
Doç. Dr. Hasan ONAT <i>Şiiliğin Doğuşu Meselesi</i>	79
Doç. Dr. İrfan AYCAN <i>Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabîlesinin Rolü</i>	119
Doç. Dr. Mustafa ERDEM <i>Kıptî Meselesi Üzerine Bir Araştırma</i>	143
Doç. Dr. Cemal TOSUN <i>İlâhiyat Fakültelerinde Vaizlik Eğitimi</i>	179
Doç. Dr. Nesimi YAZICI <i>Sırrı Paşa ve Vilayet Gazeteleri</i>	223
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR <i>Endülüs'ün Yıkılış Süreci Üzerine Mülâhâzalar</i>	233
Doç. Dr. İbrahim SARIÇAM <i>Küme'yt b. Zeyd el-Esedî</i>	255
Dr. Recep KILIÇ <i>Babanzâde Ahmed Naim'in Felsefî Görüşleri</i>	297
Öğr. Gör. Demirhan ÜNLÜ <i>Kur'an-ı Kerim Okuma Yarışmaları</i>	341

Dr. Baki ADAM	
<i>Tevrat'ın Tahriî Meselesine Müslüman ve Yahudi Cephesinden Bir Bakış . .</i>	359
Ignaz GOLDIHER (Çev. Dr. Ömer ÖZSOY)	
<i>Hadis'te Yeni Eflatuncu ve Gnostik Unsurlar .....</i>	405
Ar. Gör. Ali DERE	
<i>Ein Überlick Über Entwicklung des Hadit und Seinen Formalen Aspekt .....</i>	423
Kurt ve Ursula REINHARD (Çev. Ar. Gör. Bayram AKDOĞAN)	
<i>Bir Avrupalı Gözüyle 1955-60 Yılları Arasında Türkiye'de Müsiki Hayatı ...</i>	443
Muhammed H. BAKALLA (Çev. Necmettin YURTSEVEN)	
<i>Siretu İbn-i Hişam'ın Arapçası İle Bugünkü Arapça'nun Bir Mukayesesi .....</i>	461
Ebu'l-Vefa TAFTAZÂNİ (Çev. Ar. Gör. Mustafa AŞKAR)	
<i>Gazzâli'nin Tasavvuf Ekollerine Etkisi .....</i>	471
Yrd. Doç. Dr. İdris ŞENGÜL	
<i>Prof. Mehrân ve Diresatun Tarihiyyetun Mine'l Kur'ân-ı Kerim .....</i>	481
Dr. Osman TAŞTAN	
<i>Proceedings of the 14th Congress of the Union Europeenne Des Arabisants et Islamisants .....</i>	493
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	
<i>Prof. Dr. Hikmet Tanyu'nun Hayatı, Eserleri ve Fikirleri .....</i>	499
Dr. Baki ADAM	
<i>Prof. Dr. Hikmet Tanyu'dan Günümüze Dinler Tarihi Çalışmaları .....</i>	509
Prof. Dr. Harun Güngör	
<i>Dinler Tarihcisi Olarak Prof. Dr. Hikmet Tanyu ve Türk Dinî Tarihi Çalışmalarına Katkısı .....</i>	521

İSLÂM AHLÂKÎ VE İNSANÎ DAVRANIŞLAR

Prof. Dr. Hayrani ALTINTAŞ

1. İyi Davranışlar

Güzel Ahlak, insanı temizler, arındırır. Onun için, iyi bir davranışta bulunan kişi, kendini rahat hisseder, manen kötülüklerden arındığına inanır. Tıpkı, maddi hayatta temizlenmeye ihtiyaç hissettiği gibi, manevi hayatta da kötülüklerden kurtulmaya ihtiyacı vardır. Sadece kötülükleri terketmek yeterli değildir; yerlerine iyilikleri koymak lazımdır. Maddi hayatta, eskidenberi, su, bir temizlenme aracı olarak kullanılır. Su, maddi temizlenme vasıtası olduğu kadar, manevi temizlenme vasıtasıdır.

Hristiyanlıkta su, vaftiz ayiniyle, çocuğu ilk günahattan yıkar ve kuruttur.

Hintliler, Ganj nehrinde yıkanarak, maddeten ve manen temizlenirler.

İslam'da, boy abdesti ile, namazın şartlarından olan abdest, maddi açıdan olduğu kadar manevi yönden de temizlenme vasıtasıdır; manevi temizlenmenin veya iyileşmenin ilk başlangıcıdır.

Tıpkı bunun gibi, ahlakî her davranış kötülükten temizlenmenin yoludur.

Bu sebeple, Sevgili Peygamberimiz, "Bir fenalık yaparsan, arkasından iyilik yap, fena işi silip götürsün" demiştir.

---

* Ruhun kuvvetleri arasında zikredilenlerden birkaçı şunlardır:

a) Muhayyile; Bu kuvvetle, insan, duygusalları, farklı birleştirme ve ayırmalarla birbirleriyle birleştirir veya ayırır. Tahayyül: Bunun yeri kalptir. Duyuların artık karşısında bulunmadıkları bir durumda, onları muhafaza eder. Bu güç, tabiatı gereği, hissi olan şeyleri kontrol eder, onlar üzerinde tasarrufta bulunur. İrade: Hissi algı, tahayyül veya akli kuvvetlerle idrak edilen bir şeyi, arzu etme veya ondan kaçınma isteği üzerine karar vermedir. İnsanda genel olarak, idrak edilen şeye karşı duyulan eğilim iradedir. Eğer genel olarak düşünülüp taşınmanın ve akli düşüncenin sonucu ise ona seçme (ihtiyar) denir. İhtiyar (seçme) sadece insanda vardır (Fârâbi, el-Medinetü'l-Fadıla, çev. A. Arslan, Ankara, 1990, s. 44).

Böylece iyilik, bir temizlenme veya arınma vasıtasıdır. Esasen, bu tarzdaki bir arınma anlayışı, insanın yaratılışına uygun gelen psikolojik tedavi yöntemidir.

Bu sebeple, hemen hemen bütün filozoflar ve ahlâkçılar, manen temizlenmek için, iyilikler yapmak gerektiğini ifade etmişlerdir.

İnsanı manen temizleyen ve bu yolda ona mutluluğu kazandıran iyilik, fazilet olarak adlandırılmıştır. Fazilet, "iyi" diye nitelendirilen, insanda mevcut mümeyyiz bir vasıftır.

İnsanda iyiliklerin kaynağı ruhtur. Ancak, ruhun, özüne uygun veya tabiatına münasip durumda bulunması gereklidir. Bir başka ifade ile, ruhdan, iyiliklerin ve faziletlerin çıkması için, onun kuvvetlerinin her an terbiye edilmesi icab etmektedir.

Ruhda mevcut kuvvetlerin terbiye edilmesi için, dikkat edilmesi gereken hususlardan bazıları şöylece sıralanabilir.

a) Ruh, şüphe ve hurafattan temizlenmelidir.

b) Ruh, doğru bilgilerle donatılmalıdır. Bunun için, bilgilerin kaynağı, salim akılla ayıklanmalıdır. Bilgiler, tenkit süzgecinden geçirilmelidir. Kalb bilgilerin doğruluğundan şüpheye düşmemelidir.

c) Ruh, güzel ahlâkla bezemelidir. Güzel ahlâk, öncelikle, dinin emirlerinin yerine getirilmesiyle kazanılır. Güzel ahlâklı olmak, davranışların ilahî emirlere uygun olmak demektir. Aynı zamanda, insanın yaratılış gayesiyle mütenasip olması halidir. Güzel ahlâk, davranışlarla ruhun uyum içinde bulunması demektir. İlerde açıklanacak faziletlerle mücehhez olmak, güzel ahlâklı olmak demektir. Bizzat kendi kalbini rahatsız etmeyen hareketlerde bulunmak da, güzel ahlâklı olmak demektir.

d) insanın inanışlarını veya akidlerini düzeltmesi, temiz ve sağlam inançlara sahip bulunması lazımdır. Doğru akide ve inançların kaynağı, öncelikle Kitap ve Sünnet, sonra ahlâk ve felsefe kitaplarıdır.

e) Kişi, iyi hislerle dolu olmalı, güzel duygular taşınmalıdır. Böyle hisler, doğruluğu, hayrı, fazileti, meydana getiren hisler veya duygulardır.

f) İyi hislerle dolu olmanın ilk şartı da, kötü duygulardan uzak kalmakla mümkün olur. Kötü duygular, kişinin kendine ve etrafındaki insanlara ve diğer varlıklara zarar veren duygulardır.

g) Bu konuda, en önemli hususlardan biri, öfkeye hakim olmak, onu yenmektir. Zira öfkeye hakim olmak, onu yenmektir. Zira, öfke, kötü duyguların ortaya çıkmasına imkân verir.

h) Salim bir akla veya selim kalbe sahip olmalıdır. Böyle bir akıl ve kalb, serinkanlılıkla hareket ettirir. Olayların iyi taraflarını gösterir.

i) Zihni, yanlışlardan korumalıdır. Doğru bilgilere sahip olmak, zihni, yanlışlıklardan korur.

i) İlim sahibi olmalıdır. İlimler, insanı doğruluğa götürür. Aklı ve zihni aydınlığa çıkarırlar¹.

Madem ki iyi, düzen ve uyumun bulunduğu yerde bulunur; öyle ise ruhta da düzeni temin etmek lüzumu vardır. Çünkü, fazilet, ruhun doğruluğu, düzeni ve uyumudur. İnsan da faziletli olduğu ölçüde hürdür. Eflatun'un bu yöndeki fikirleri² faziletin önemini vurgulamaktadır. Ona göre, fazilete sahip olan insanın ruhunu, akli yönetir. Akli hareketler sebebiyle, fert faziletli, mutlu ve dengelidir.

Nitekim, Eflatun'un hocası Sokrat'a göre de fazilet, ruhun doğruluğu, düzeni ve uyumudur; kötülük de bu düzen uyumunun bozulmasıdır³. Böylece, mutluluğun temini için, insanın ne derece ruhunu beslemesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Hallac hakiki hürriyetin ancak Kur'an'a tam itaatle mümkün olduğunu ifade ile, ahlaki iyiliğin kaynağını belirtir. Aynı şekilde, Hallac ve ondan önce Sokrat, insanın faziletlerle dolu olduğu derecede hür olduğunu belirtirler. İnsiyak, iştihak, iç güdü ve temayüllerinin esaretinden kurtulmuş, hür insanın ruhu, akli ile uyum halindedir. Bütün davranışlarında hakim nitelik "akli" olmalıdır. Akli hareketlerin hakim olduğu fert, elbette iyi davranışlı, mesut, itidalli, ve sonuç itibarıyla de huzurlu kimsedir.

O halde insanı mutlu kılan fazilet nedir? Fazilet, düşünme gücü ile alakalıdır. Düşünme gücü yüksek olan insanlar faziletli davranırlar. Düşünme güçleri zayıf olanlar ise iyi davranışların sahibi olamazlar.

Buna göre, fazilet, kötülükleri meydana getiren aşırı uçların ortasıdır. Bu takdirde, fazilet denilen davranış, bu orta noktadan biraz saparsa, böyle bir durumda herhangi bir kötülüğe yaklaşılmış olur. Mesela, cimrilik kötü bir davranış şeklidir. İsrاف veya savurganlık da kötü bir davranıştır. Bunların ortasında yer alan cömertlik iyi bir davranış ve fazilettir. Buna göre, kötülüklerin ne oldukları faziletlere göre anlaşılmaktadır.

Faziletler, orta noktayı teşkil etmeleri itibarıyla, itidali temsil etmektedirler. İtidale sahip bir kişi de aşırı davranışlardan uzak, güzel fiillerin sahibi ve ruhi ahlâka sahip insan demektir.

1. Akseki, a.g.e.s. 135 vd.

2. Arat, a.g.e., s. 18.

3. Aynı yer.

3. Miskeveyh, a.g.e., s. 31, Ayrıca bkz. Kılıç, a.g.e., s. 7.

İslâm, temayüllerin yokedilmesini emretmemektedir; aksine onların mutedil veya ölçülü olmalarını istemektedir. Vahyin ışığında ve aklın kontrolünde seyretmelerini kabul etmektedir.

Temayüller (eğilimler) sadece biyolojik yapıyı veya bedeni ilgilendiren hususlar değildir. Esasen, Descartes'ın kabul ettiği ve insanın ruh ve beden gibi iki ayrı unsurdan meydana geldiği şeklindeki bir fikir⁴, İslam düşüncesinde yoktur. İnsan ruh ve bedenden meydana gelmiş bir bütündür.

Bu yüzden, temayüller, faziletler haline gelebilirler. Mademki, iyi diye tavsif edilen fiiller, faziletleri, kötü diye tavsif edilenler de rezaletleri ortaya çıkmaktadır⁵. Öyle ise temayülleri veya eğilimleri, akıl, kalb, irade ve iman ışığında iyi fiiller olarak şekillendirmek mümkündür.

İnsan, psikolojik yapısı itibariyle pek çok özelliklere sahiptir. Ruhun sahip olduğu güçlerle çok karışık işleri halletmektedir. Beden ve ruhu aynı anda ilgilendiren faaliyetleri varlığını devam ettirmek için gerçekleştirmektedir. Bu çerçevede, insan ruhunun sahip olduğu güçler, üç sınıfta incelenebilirler.

a) İyiyi kötüden ayırttirmeye yardımcı olan güçler. Bu konuda, akıl rol oynamaktadır. Eskiler buna "temyiz gücü" adını vermektedirler.

İnsan bu kategorideki güçleri sayesinde varlıkları, varolmaları itibariyle bilmekte ve değerlendirmektedir. Bu konudaki idrak, varlıkları, yaratılış düzeni içinde sıralayarak kıymetlendirme faaliyetidir.

Elbette, bu değerlendirmeler yapılırken, insanî faaliyetler en ön sırada yer almaktadır. Psikolojik ve sosyolojik değerlendirmeler yapılmaktadır. Her şey, kendisi hakkındaki kıymet hükmü planında ele alınıp incelenmektedir.

Ahlâkî faaliyetlerin değerlendirilmesi sırasında şüphesiz ilahi fiiller ve bunların sonuçları olan ilahî olaylar idrâk edilir. Akıl, bunları gerçekleri açısından kabul ve itaat eder.

İnsan bu husustaki güçleri ile -ki buna hikmet adı verilmektedir- eylemlerinden veya davranışlarından hangisinin yapılması gerektiğini ve hangisinin de yapılmaması gerektiğini bilir.

Böyle bir güce sahip olan insan, zeka,⁶ hatırlama, çabuk anlama, zihin açıklığı ve berraklığı, kolay öğrenme, akletme, doğru düşünme, bel-

4. Krş. Ahlâk Üzerine Mektuplar, Çev. M. Karasan, Ank. 1960, s. 10. Fazlı Kahraman da böyle bir fikre karşı çıkar. (Krş. İslam Vahyi, s. 68; Ayrıca bkz. Ülken H.Z. Aşk ahlakı, 3. bas. Ank. 1971, s. 8).

5. bkz. M. Abduh, Tevhid, Çev. S. Hizmetli; Ank. 19. s. 122 vd.

6. Zeka, Sinsilik ile budalalık arasında bir durumdur. Her iki uçtan biri aşınılık diğeri yetersizliktir.

leme gibi fazilet veya erdemleri kendisinde bulundurur⁷. Kalbin doğruluğu, sözü edilen güç sayesinde temin edilir. Hikmet adı da verilen bu özellik, sefillik ile aptallık arasında orta yoldur. Sefillik, düşünce gücünü gereksiz şekilde kullanma, aptallık, düşünce günü isteyerek iptal etmedir.

b) İnsanda bulunan başka bir özellik, zararlı olan her şeyden kaçınmadır. Bu özelliğe verilen ad cesarettir, aklın gereğini yapmak demektir. Buna, tehlikeli işlerde yiğitlik de denir. Cesaret, insanın korkulması lazım gelen ve korkulmaması gereken şeylerle, acı ve haz veren davranışlar karşısındaki davranış şeklidir. Cesaret, yapılması iyi olarak kabul edilmiş ve sabredilmesi övülmüş olan tehlikeli işler karşısında geri durmamakla belirir. Tehlikeli işlerde aklın gereğini yapması, nefsin büyüklüğü, gözü peklik, himmet sahibi olmak, sebat ve metanet sahibi olmak, sabırlılık, sükûnet sahibi olma, yüreklilik, sıkıntıya katlanma, vekâr ve olgunluk, korku ve endişelere karşı hadiseleri göğüsleme, ihlâslı ve olgun olma, ulvî gayelere koşma yolunda gayretli ve ideal sahibi olma, azimli olma, intikama gücü yettiği halde almama yani yumuşak huylu olma, sükun içinde şuurlu bir gayret içinde olma, sükun içinde millet ve din için şuurlu bir gayret içinde olma, kendini şerefli işlere ve iyiliğe adama, fazileti elde etmek için çalışma, aşağı seviyede olanlara üstünlük gösterme, dini ve millî gayeleri kutsal bilme, elem ve mihnetten mütesir olma, fedakâr ve insanîyetli olma gibi erdemli veya faziletli davranışların gerçekleşmesine imkan verir⁸.

Cesaretli olma, korkaklık ile hiddetten köpürme arasında bir haldir.

c) İnsanın psiko-biyolojik yönden sahip olduğu bir başka hususiyet, beden ve ruhen yararlı olanı sağlama konusunda mevcut olan bir gücün bulunması durumudur. Bu özellik, insanda ortaya çıkan cinse ait istekleri akla⁹ göre yönetir, yani doğru olana sevkeder, yapılan yanlış ve zararlı bir eylemden dolayı insanın utanması,¹⁰ olaylar karşısında aklın gerektirdiklerini yaptıktan sonra sabırlı olma, telaş ve heyecanlı, taşkın davranışlar yerine sakin hareket etme, bu hususiyet sebebiyle gerçekleşirler. Yersiz tepkilerin tesirinde olmadan hareket ettiği için, hürdür, bir başka ifade ile tutkularının esiri değildir. Bu özellik, aynı zamanda, cömertlik¹¹ kanaatkârlık, düzenlilik, iyi hal sahibi olma gibi güzel hususiyetleri de ortaya çıkarır. Ayrıca eylemler, aklın ışığında, irade ile gerçekleştiğinden, ağırbaşlılık, sakinlik, sonucu güzel olana itaat etme gibi şahsiyet özelliklerinin de kazanılmasına imkân sağlar. Yukarıda ifade edilen nitelikler itibarıyla, insan, nezaket sahibi olup güler yüzlüdür. İncelik, güzel ahlaklı olma,

7. Bkz. Miskeveyh, a.g.e., s. 33; Akseki, a.g.e., s. 117; Kınalızade.

8. Akseki, a.g.e., s. 167; Gazzali; İhya, s. 127, Miskeveyh, a.g.e., s. 32.

9. Akseki, a.g.e., s. 154, Miskeveyh, a.g.e., s. 22.

10. Utanma, hayasızlık ve bönülük arasında bir haldir. Edebe zıt olanlara karşı kalbin hassasiyeti veya duyarlı olmasıdır.

11. Cömertlik, cimrilik ile savurganlık arası bir fazilettir.

aşırı arzu ve emellerini dizginleme heveslerinin esiri olmama, nefsin kötü isteklerine yönelmeme, beden ve ruha yararlı olanı tercih etme özelliğinin bir sonucudur. Kendisine her yönden faydalı olanı tercih edecek olan kişinin, elbette, davranışlarında ölçülü olması, her konuda samimiyetle hareket etmesi, verilen nimetlere şükretmesi, programlı ve disiplinli yaşaması, pek tabiidir. Yukardan beri sayılan özellikler, suçları bağışlama, ikram ve ihsan sahibi olma, yardımseverlik gibi ahlâkî davranışların ve faziletlerin (erdemlerin) yerleşmesini sağlarlar¹².

Psiko-biyolojik yönden, beden ve ruh için yararlı olanları seçme özelliği, aç gözlülük ve gevşeklik arasında bir haldir. Aç gözlülük edip, psiko-biyolojik ihtiyaçları gereğinden fazla (aşırı bir şekilde) almak zararlı olduğu gibi, bu ihtiyaçlar hususunda gevşeklik gösterip beden ve ruhu onlardan mahrum bırakmak ta zararlıdır. Bu anlamda, aç gözlülük, zevklerin peşine düşme, gevşeklik, beden ve ruhun zorunlu (tabii) ihtiyaçları olan güzel şeylere karşı hareketsiz kalmadır¹³.

Yukarıda ifade edilen insanî özelliklere ve bunların gerçekleşmelerine imkân verdiği faziletlere (erdemlere) sahip olan kişi, diğer bazı ahlaki davranışları da gerçekleştirir.

Bunlar arasında, yakınlarla ilgiyi sürdürme, güzel her davranışı mükafatlandırma, bir başka ifade ile insanlara iyi muamele etme vardır. Mutluluk, başkalarının da mutlu olmasına bağlı bulunduğuna göre bu tarzda hareket şart olmaktadır.

İnsanlara güzelce muamele hususunda, elbette, üzerine düşen görevi güzelce yerine getirme, içten sevgi gösterme, karşılıklı iyi olabilmek için lütufkâr olma, kötülüğe iyilikle mukabele etme gerekir. Dostluklarda, saf ve samimi olmalı, menfaat üzerine dostluk göstermemelidir. Çünkü böyle dostluklar devamlı olmaz, menfaat bitince sona erer.

Her konuda karşılıklı anlaşma esas alınır; bu durum sevgiyi ortaya çıkarır. Böylece, vefakârlık, hakka bağlılık, dürüstlük, dindarlık, çevresiyle iyi geçinme, ilahî iradeye teslim olma, geçmişlerin hakkına riayet etme gibi özellikler, faziletler veya erdemler bu güç sayesinde gerçekleşir¹⁴.

12. Akseki, a.g.e., 195; Miskeveyh, a.g.e., ss. 22 vd; Gazzali, Mearicu'l-Kuds, s. 103.

13. Miskeveyh, a.g.e., s. 33; İbn Sina, fi İlmi'l-Ahlak, s. 108; Akseki, a.g.e., s. 155 vd. Kınalızade... a.g.e., s. 144.

14. Kınalızade, a.g.e., s. 94-144; İbn Arabi, Kitabu'l-Ahlâk, Mısır trc. ss. 22-28.

Bütün bu özellikler ve erdemler, "adalet"¹⁵ dediğimiz bir hali ortaya çıkarır. Adalet, herkese ve herşeye hakkını verme demektir ve ahlâkî bir davranış şeklidir. Yani, adalet, tabiatın düzenine uymaktır¹⁶.

Bu sebeple, şuraya kadar sıralanan insanî özellikler, iyi olmaları itibariyle, fazlalık ve eksiklikten uzak olarak orta yolu teşkil ederler. Demek ki, iyi bir davranış, hatalı veya aşırı iki davranış arasında orta bir yerdir. Bu orta yerden, fazlalığa veya eksikliğe doğru her sapış kötülüğe yaklaşmadır¹⁷.

Bu bilgiler çerçevesinde, denilebilir ki, her iyi hareket, bir erdemin veya faziletin sonucudur¹⁸.

Her kötü hareket, bilgisizlik, korkaklık, açgözlülük ve haksızlığın doğurduğu patolojik ve marazî haldir. Nefsin hastalıkları da denilebilir. Bu dört ana hastalıktan, üzüntü, ümitsizlik, korku, öfke gibi diğer psikolojik hastalıklar da doğar.

2. Mutluluk

İslâm alimleri, dini tarif ederken, "Din, insanlara mutluluk yollarını gösteren, onların mutluluğa erişmelerine delalet eden ilahî kanundur" derler. Demek ki; mutlu olmak için dinin, bir başka ifade ile ahlâkî emirlerine sadık kalınmalıdır. İslâm Dini, ferdin mutluluğunu esas almıştır. Çünkü en samimi ve en ihlâsî ibadetler mutlu insanın ibadetleridir.

İnsanın mutlu olabilmesi için tabiatına uygun bir ortam olmalıdır. Böyle bir ortamda da, fert, yaratılışına veya tabiatına uygun hareket etmelidir.

İnsan, içiçe üç tabiatı taşıyan bir varlıktır. Bunlar, a) nebatî, b) hayvanî, c) insanî tabiatlardır. İnsan bu özellikleri aynı anda taşır. Bu demek-

15. Acaba adaletin temelini, David Hume'un söylediği gibi şahsi veya menfaat duygusu mu meydana getirir? Niçin adalet istiyoruz?" Faziletler adâleti, reziletler de haksızlığı temsil eder." derken menfaatimiz mi söz konusudur. Elbette, adâleti menfaat olarak değerlendirenler de vardır. Onlar, faydanın insanda haz ve sevinç hissi ortaya çıkardığını, bu yüzden aynı hisleri ortaya çıkaran adaletin menfaatla alakası olduğunu ifade ederler (Bkz. Kılıç, a.g.e., s. 71.)

16. Ülken (H.Z.), Aşk Ahlakı, s. 38.

17. Aristo, Ethique de Nicomoque, fran. çev. Z. Voilguin, Paris, 1950, s. 83; Türkçe çev. heyet, 1988, s. 42.

18. Eflatun'a göre, faziletler hikmet, doğruluk, yiğitlik, ve dinliliktir. Hikmet, zihnin; yiğitlik, kalbine; dinlilik Allah'la olan ilişkilerimizin doğruluğudur. (bkz. Arat, a.g... s. 23; krş. Beydaba, Kelile ve Dimne, çev. Ö.R. Doğrul, İst. 1941, s. 31; Gazzali, Mearicu'l-Kuds, çev. Y. Arıkan, İst. 1971, s. 87).

Farabi de dört türlü fazilet kabul eder: 1) Nazarî 2) Tefekkürî, 3) Ahlakî, 4) Amelî, Nazarî faziletler, iyiliklerdir. Tefekkürî olanların güzel ve en faydalıyı düşünme. Ahlakî olan, düşüncenin fiile intikali, amelî olan da, sanatta ortaya çıkandır.

tir ki; insan, büyüme, çoğalma, hareket etme, idrak etme, düşünme, hayal etme, hıfz etme, hatırlama özelliklerini taşıyan bir varlıktır.

Bu yüzden insan, üstün varlıktır. Kur'an-ı Kerim'de 65 yerde insandan bahsedilir. Âyeti kerimelerde insan, biyolojik, psikolojik, sosyolojik planda ele alınır.

Melekler tek tabiatlı olmalarına rağmen, insan eş tabiatlıdır. Melekler sadece itaat ederler; insan, akıl ve iradesiyle ya itaat eder veya nefesine uyarak itaattan uzaklaşır.

İnsanın bedeni bir yönü vardır. Bedeni, oksijen, hidrojen, kalsiyum, magnezyum, demir, bakır, azot ve karbon gibi unsurlardan meydana gelmiştir ve bunlara muhtaçtır. Ruhu ise, hayır, sevgi, iyilik, dostluk, yardım, kardeşlik, adalet gibi değerlerle dolu ve bunlara muhtaçtır. İnsanın mutluluğu, hem bedenin hem de ruhunun ihtiyaçlarının tatmin edilmesine bağlıdır.

İnsan bir yola çıkmıştır. Bu yol hayat yoludur. İnsan yaşıyor. Bu yolda iyi ve kötü vardır. Allah'a giden yolda iyi ve kötü sonlara ulaştıracak imkanlar mevcuttur. O halde, insanın bir seçim yapması, Allah'a doğru veya aksi yönde bir tercihte bulunması gereklidir. Yani kendisi için bir seçme işi söz konusudur. Seçmemek de yine bir tarafı seçmek demektir. Mutluluğu, seçimine bağlıdır¹⁹.

Öyle ise, insan kendini tanımalı ve bilmelidir. Aynı şekilde, dış dünyayı da görmelidir. Tabiatı incelemeli, en ufak şeylerdeki, en büyük sanatı keşfetmelidir. Mutluluğu bunlara bağlıdır. Hem kendini, hem de dış dünyayı tanımadan, ahlâkî davranışlarda bulunması mümkün değildir.

İnsanın mutluluğunu temin eden husus, üzerine düşen görevi yerine getirmesidir. Dinin ve örfün, yapılmasını emrettiği şey, görevdir. Görev, hayır (iyi) olan şeydir.

Görev veya vazife,

- a) Şahsi ve nefsi görevler, (yahi şahsi ahlak),
- b) Ailevî görevler (yani ailevî ahlâk)
- c) İçtimaî görevler (yani içtimaî ahlâk)
- d) Dini görevler (yani dinî ahlâk)
- e) Vatanî görevler (yanî vatani ahlâk), olmak üzere kısımlara ayrılır.

19. Bkz. Pascal, Düşünceler, çev. F. Yücel, Ank. 1970, s. 14 vd.

Bunlardan birincisini, -şahsi görevleri- yerine getirmek mutluluğun ilk bölümünü teşkil eder. Bu babda, insanın mutlu olabilmesi için görevlerini yapması lazımdır. Bunların başında da, nefsini koruması ve yüceltmesi gelir. Bu hususu gerçekleştirecek olan şey ise, iyi davranışlardır.

İnsanın nefesine ait görevleri, bedenine ve ruhuna ait görevleri olarak iki yönlü bir şekilde mütalâa edilir. Ancak, esas olan ruhtur. Çünkü insan, sadece ruhu ile mutlu olur.

Ferdin ruhî görevleri iki ana başlık altında toplanabilir.

a) Ruh, yaratılış gayesine uygun davranışları yapabilecek hale yükseltmek,

b) Ruh manevî hastalıklardan korumak.

Bunun için, ruhu tanımak lazımdır. Ruh görünmediğine göre, biz onu sadece eserleriyle tanırız.

Ruhu bize tanıtan, ruhun sahip olduğu kuvvetlerin tahakkuk ettirdiği ruhî hadiselerdir. Öyle ise,

a) Ruhî kuvvetler

b) Ruhî hadiseler, mevcuttur²⁰.

Ruhî hadiseler,

a) Hissî kuvvetlerin meydana getirdiği "hissî hadiseler" dir. Psikolojik hayatımızda ortaya çıkan, neşe, sevinç, üzüntü, keder, zevk ve elem bu hadiselerle misâl teşkil ederler.

b) Düşünce kuvvetinin meydana getirdiği "zihinî hadiseler" dir. Bir hata yaptığımız zaman, bunun yanlış ve kötü olduğunu düşünmemiz ve iyi olana yönelmemiz, bu olaya bir misaldir.

c) İrade'nin meydana getirdiği "iradî hadiseler" dir. Yaptığımız kötü bir davranışı düzeltmeye yönelik, iradî hadiselerle bir örnek teşkil eder²¹.

Diğer taraftan, unutmamak gerekir ki, davranışlar, hisler ve duygulara tesir eder. Bu konuda, çevre fevkalade önemlidir. Mesela, iyilerle oturup kalkma, iyi hislerin doğmasına sebep olur.

20. Bu konudaki daha geniş bilgiler için bkz. Akseki, A. Hamdi, Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı, s. 124 vd. İslâm Dini; s. 231.

21. Aynı yer.

His ve duyguların da davranışlara tesiri söz konusudur. Mesela, se-verek ve bilerek yapılan işler sevilir.

Davranışların da düşüncelere tesir ettiği muhakkaktır. Yalnız, hatalı ve kötü davranışlar için aklı mazeretler aranır.

Düşünceler davranışlara büyük ölçüde tesir eder. Zira, iyi şeyler düşünülürse iyi, kötü şeyler düşünülürse kötü karar verilir.

Duyguların, düşüncelere tesir ettiği de aşıkardır. Aynı şekilde, davranışlara da tesir ederler. Sevinçli veya üzüntülü olunan anlarda, düşünceler ve davranışlar, içinde bulunulan o hale uygun olur.

Bu durumda, mutluluk, ruhî hayatın her cephesine bağlıdır. Aksi halde, Abduh'un dediği gibi; sadece hafıza, muhayyile ve tefekkür güçlerinin kullanımına bağlı değildir. Sadece bu güçleri iyi kullanan mesut, iyi kullanamayan bedbaht olur, ifadesi gerçeği tam yansıtmaz²³.

Burada, bir hususu açıklığa kavuşturmak icabeder. Acaba mutluluk nedir? Mademki, pratik ahlâkın gayesi insanın mutluluğudur. Öyle ise, mutluluk nasıl değerlendirilir?

İnsan, aklı özelliklere sahip bir varlıktır. Bu aklı özellikler, insanın mükemmelliğini teşkil ederler. Ama bu özellikler, ilk aklı özelliklerdir. İnsanın ulaşacağı nihai bir mükemmellik vardır. İşte bu aklı özellikler, nihai mükemmelliğe ulaşmak için kullanılmak üzere insana verilmiştir. Sözü edilen bu nihai mükemmellik mutluluktur.

Mutluluk, insanın varlık yönünden kendisine dayanacağı bir maddeye ihtiyaç duymayacağı bir mükemmellik derecesine ulaşmasıdır²⁴.

Bu mutluluk derecesine, bazı insanlar fikrî, bazıları da bedenî fiillerle ulaşırlar. Bunlar, kesin ve belirli fiillerdir. Çünkü mutluluğa engel olan iradî fiiller de vardır. Mutluluk, kendisi için istenen, hiç bir zaman bir başka şeyin elde edilmesi için istenmeyen "iyilik"tir. Bu iyiliğin veya mutluluğun ötesinde, insanın elde edebileceği daha büyük bir şey yoktur. Mutluluğun elde edilmesine yararlı olan iradî fiiller, güzel fiillerdir. Bu fiillerin kendilerinden doğdukları istidat ve melekeler, faziletler veya erdemlerdir. Mutluluğa engel olan fiiller ise, kötü fiillerdir.

İnsan, mutlu olmak için, uğruna yaratıldığı gayenin, yani elde etmek zorunda olduğu mükemmelliğin ne ve nasıl olduğunu araştırmalı-

22. Aynı eser, s. 128 vd.

23. Krş. M. Abduh, a.g.e., s. 125.

24. Farabi, a.g.e., s. 60.

dır. Kendisini mutluluğa ulaştırarak veya mutluluktan alıkoyacak hususları bilmelidir²⁵. Elbette güzel ahlâk veya insan tabiatı ile sanat (yani bilgi, fen ve sanatlar) insanı mükemmelliğe ulaştırırlar²⁶.

Mutluluk, insanın ulaşmak istediği bir gayedir. Ancak o, tam bir gayedir. Yani mutluluğa ulaştınca ona bir başka şey eklenmez.

Mutluluğun çeşitleri var mıdır? Elbette vardır. Çünkü mutluluk, insanlara göre değişmektedir.

Bazı insanlar için mutluluk, bedeni sağlığa sahip olmaktır.

Bir kısım insan için mutluluk, zenginliktir.

Diğer bir kısım insanlar için, mutluluk, hayatta elde edilen başarıdır.

Bir başka bölüm insan için de, sağlam düşünceli ve inançlı olmaktır²⁷.

İslâm ahlâkında ise mutluluk, hikmet, şecaat, iffet ve adâlettir. Bunların neleri kapsadığı daha önce açıklanmıştı.

Tabiidir ki, fakir için mutluluk, zenginlik; hasta için mutluluk, sağlık; aşağı seviyede bulunan kimse için de makam veya mevkidir. Ama esas olan, en yüksek mutluluktur. En yüksek mutluluk, ruhî mutluluktur. Böyle bir mutluluk, ilahî nur ile aydınlanır. İlahî hakikatler zekâdan kalbe değil kalbden zekâyâ doğru giderler.

İçtimai hayatta, insanlar üç türlü gayenin peşinden koşarlar: a) zevk, b) şeref, c) hikmet. Elbette, bunlar içinde en üstünü hikmettir. Onun kazandırdığı mutluluk en yüksek mutluluktur. Bu yüzden, denilir ki, aklın zevki, en üstün mutluluğu verir.

Cesaret, doğru bilgi, kemal, Allah'a yaklaşma, mutlu olmanın sebepleridir. Tembellik, nefsi ihmâl, utanmazlık, sapıklık, kalbin taşlaşması da mutsuzluğun sebepleridir.

Her varlığın mutluluğu, kendine has olan fiillerin, ondan, tam ve mükemmel olarak meydana gelmesine bağlıdır. Mutluluk, insan cinsinde, ya bedenî zevklerle elde edilir; o zaman insan aşağı seviyede kalır; veyahut nefiste meydana gelir, o zaman insanın ve mutluluğunun derecesi yüksek olur.²⁸

25. Farabi, Tahsilü's-Saade, çev. H. Atay, Ank. 1974, s. 3.

26. Kınalızade, a.g.e., s. 105 vd.

27. Tehzibu'l-Ahlâk, s. 76.

28. Miskeveyh, a.g.e., s. 80.

İnsanın bedenî ihtiyaçları gibi, aklî ihtiyaçları da vardır. İnsanın gayesi, mutluluğunu temin etmek olduğuna göre, o, sadece ihtiyaçlarının tatminini aramamalı, ama daha uzun süren, yüksek zevkleri veren unsurları aramalıdır.

Demek ki, mutluluk, ruhun bir faaliyetidir. Mutluluk için önemli olan, fazilete veya erdeme uygun faaliyetlerdir. Faziletlere aykırı faaliyetler ise mutsuzluğu yaratır. Filozoflar, biri düşünce fazileti, diğeri karakter fazileti olarak iki tür fazilet kabul ederler²⁹. Düşünce faziletinin eğitimle oluştuğu, ikincisinin ise alışkanlıklarla edinildiği kabul edilir. Yani, insan, adil davranışla, ölçülü olma, adil ve yiğit olur. Yani güzel ve iyi davranışlarla güzel ahlâk oluşur.

Şu husus asla unutulmamalıdır. Burada, amelî veya pratik ahlâk söz konusudur. Bunun için, biz faziletin ne olduğunu bilmek gayesiyle, ve iyi olmamız gerektiği için bunlardan bahsediyoruz. Yani, burada söylenenler yaşadığımız hayata intikal ettirilmektedir.

İfade etmek istediğimiz husus şudur: insan ölçülü olmalıdır; bir başka şekilde söylemek icabederse, Kur'an-ı Kerim'in bildirdiği "orta ümmet" olmalıdır. Aşırılıklardan uzak, ölçülü kimse olmalıdır. Çünkü, aşırı her şey zararlıdır. Aşırı yemekler sıhata zararlı olur; dengeli ve ölçülü olursa sağlığı korur. Korkan, herşeyden kaçan, dayanamayan "korkak", hiç bir şeyden korkmayıp, üzerine giden "cüretkâr" olur. Bunun gibi, her hazzı tatmak emelinde olan ve tadan "haz düşkün", her şeyden kaçan ise duygusuz olur. Yiğit ve ölçülü olmak, aşırı gitmek veya eksik kalmakla bozulurlar, halbuki orta halli olma ile korunurlar. İnsan hazlardan uzak kalırsa ölçülü olarak da onlardan uzak kalır. Korkutucu şeyleri ölemeye ve onlara karşı metin olmaya çalıştıkça yiğit olur. Şu bir gerçektir ki, bedeni hazlardan ve zevklerden uzak kalan ve bu halden hoşnut olan ölçülü-itudilli, orta kimsedir. Onlara uzaklıktan yakınan ise "haz düşkün"dür. Aynı şekilde tehlikelere karşı mukavemet eden ve bundan hoşnut olan yiğit, tehlikelerden dolayı üzülen de korkaktır³⁰.

Demek ki huyu veya mizacı meydana getiren faziletler, zevk ve hazlara veyahut acılara bağlıdır. Hayatta sıkça görülen husus, insanların hazları uğruna çirkin şeyler yaptıkları, kendilerine hoş gelmediği gerekçesiyle de güzel şeylerden uzak durduklarıdır. Hazza karşı koymak, öfkeye karşı koymaktan daha zordur.

Aristo, ruhta meydana gelen üç türlü olayın bulunduğunu söyler. Bunlar, etkilene sonuca ortaya çıkan hususlardır. Öfke, istek, korku, kıskançlık, sevgi, kin, sevinç, özlem ve hırs gibi, haz veya acının sebep olduğu şeyler böyledir. Bunlardan etkilenmemize sebep olanlara imkân

29. Aristo, Nikomakhosa Etik, s. 27.

30. Aynı eser, s. 31 vd.

denir. Mesela öfkelenmeye veya neşelenmeye sebep olanlara imkân denmektedir. Etkilenmenin sonucunda bizde meydana gelen ruhî hale huy veya mizaç denilmektedir.

İşte fazilet dediğimiz şey, insanda iyi huy olarak bulunan ve insanı "orta ümmet" kapsamına sokan husustur. Bu da bilgi ile olur; yani faziletin ne olduğunu bilmekle gerçekleşir. O halde, bilgili her fert, aşırılık ve eksiklikten kaçır, orta olana yönelir ve onu tercih eder. Ancak, orta dediğimiz husus, bir şeyin ortası değil, bize göre orta olandır. Bu durumda, aşırılık ve eksiklik müsbet olanı bozduğu için onlara kötü; tam, ve kamil olan da, "orta olma" itidal veya ölçülülüğü koruduğu için, ona "iyi" deriz. Bu manada, iyi, hertürlü söz, davranış ve fiilde orta olma halidir. Bu husus Kur'an-ı Kerim'in bildirdiği haldir. Kur'an-ı Kerim'de ifade edilen "orta ümmet", "ölçülü olma", "haddi aşmama", bu orta hale işaret eder. Bu husustan bahsedilmiştir.

Bu çerçeve içinde, fazilet tarif edilecek olursa, denilebilir ki, o, akıl tarafından belirlenen, insanla ilgili olarak orta olanda bulunma huyudur. Biri eksiklik, diğeri aşırılık olan iki kötülüğün ortasıdır.